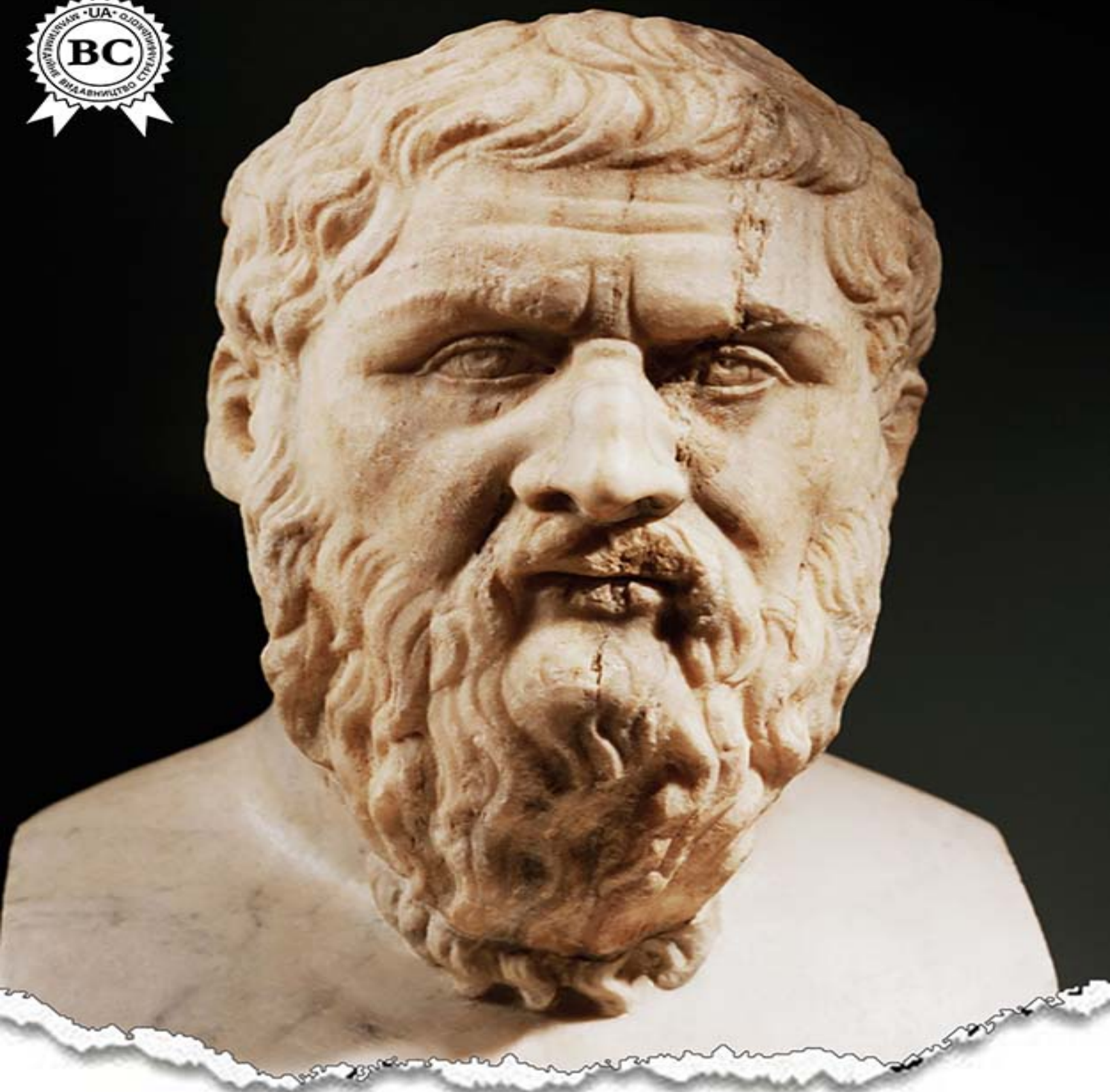

ПЛАТОН ДЕРЖАВА

Платон

Держава

«Держава» — діалог Платона, присвячений проблемі ідеальної держави. Він був створений у 360 р. до н.е. На думку Платона, держава є втіленням ідеї справедливості. В діалогові вперше чітко вказані філософи як люди, здатні досягнути те, що завжди тотожне самому собі.

Діалог містить систематику й короткий критичний аналіз різновидів державного устрою (ідеальна «держава майбутнього», котра поки не існує, до нього не входить), розташованих Платоном за мірилом поступової деградації, що має вигляд еволюції в часі, але незворотність такої еволюції прямо не стверджується, а саме питання невідворотності деградації не поставлене чітко, тож маючи бажання, цю деградацію можна вважати лише описом певної тенденції, вельми подібної до занепаду ладу первісної демократії. Ось це мірило типів держави (від найкращої до найгіршої): Аристократія й Монархія, Тимократія, Олігархія, Демократія, Тиранія.

Платон — автор багатьох філософських праць: «Хармід», «Евтідем», «Евтифрон», «Критіас», «Мінос», «Еріксіас», «Алківіад Перший», «Сократова Апологія», «Гіппій Великий» тощо.

Переклад українською Ярослава Мішанича.

Зміст

[Книга перша](#)
[Книга друга](#)
[Книга третя](#)
[Книга четверта](#)
[Книга п'ята](#)
[Книга шоста](#)
[Книга сьома](#)
[Книга восьма](#)
[Книга дев'ята](#)
[Книга десята](#)

Книга перша

*Сократ, Главкон, Полемарх,
Фрасімах, Адімант, Кефал.*

Сократ. Вчора я відвідав Пірей разом із Главконом, Арістоновим сином, щоб скласти шану богині, а крім того, я хотів поглянути, яким чином справлять там її свято, — адже це робиться тепер уперше. Чудовою була, на мою думку, урочиста хода місцевих мешканців, але не менш вдалою виявилася й хода фракійців^[1]. Ми помолилися, надивилися й пішли назад до міста.

Помітивши здалеку, що ми прямуємо додому, Полемарх, Кефалів син, звелів своєму слугі наздогнати нас і попрохати, щоб ми зачекали на нього. Слуга торкнувся ззаду до мого плаща й промовив:

— Полемарх просить вас зачекати на нього.

Я обернувся й запитав, де ж він.

— А он він, іде сюди, ви вже, прошу вас, почекайте.

— Будь ласка, ми зачекаємо, — сказав Главкон.

Трохи згодом надійшов і Полемарх, а з ним Адімант, Главконів брат, і Нікрат, син Нікія, й ще дехто, ймовірно, з учасників урочистої ходи. Полемарх сказав:

— Мені здається, Сократе, ви поспішаєте повернутися до міста.

— Твоє припущення не позбавлене істини, — відповів я.

— А хіба ти не бачиш, скільки нас тут?

— Хіба я можу цього не бачити!

— То вам доведеться або здолати нас усіх, або залишитися тут.

— А хіба немає ще такого виходу: переконати вас, що треба нас відпустити?

— Хіба можна переконати тих, хто не буде навіть слухати?

— Неможливо, — промовив Главкон.

— От ви й вважайте, що ми не будемо вас слухати.

Адімант додав:

— Невже вас не повідомили, що надвечір будуть кінні перегони зі смолоскипами^[2] на честь богині?

— На конях? — запитав я. — Це щось нове. Будуть передавати з рук у руки смолоскипи на кінних перегонах? Я правильно тебе зрозумів?

— Так, правильно, — відповів Полемарх, — і на додачу відбуватимуться нічні урочистості, а їх варто подивитися. Після вечері ми підемо дивитися святкування, й тут можна буде зустріти багатьох молодих людей і погомоніти з ними. Прошу вас, лишайтесь, не зволікайте.

Главкон відповів:

— Мабуть доведеться залишитися.

— Якщо ти вже згоден, — сказав я, — то ми так і зробимо.

Ми пішли до Полемарха^[3] в його дім і зустріли там Лісія й Евтідема, його братів, а також халкідонця Фрасімаха, пеанійця Хармантида й Клитофонта, Аристонімового сина. Вдома був і Полемархів батько Кефал — він видався мені дуже постарілим: адже минуло чимало часу відтоді, відколи я його бачив востаннє. Він сидів на подушці в кріслі, з вінком на голові^[4], бо щойно приносив жертву на внутрішньому подвір'ї дому. Ми посідали навколо нього — там скрізь були різноманітні крісла.

Щойно Кефал помітив мене, він привітався таким словами:

— Ти, Сократе, не частий гість у нас в Піреї. Мені шкода. Якби я був достатньо дужим, щоб ходити до міста як колись, тобі зовсім не знадобилося б ходити

сюди — ми б самі відвідували тебе там; але тепер ти мусиш бувати тут частіше: запевняю тебе, що наскільки пригасли в мені всілякі тілесні задоволення, настільки ж зросла потреба в бесідах і задоволенні від них. Не ухиляйся ж від спілкування з цими молодими людьми й відвідай нас, адже ми з тобою друзі й близькі знайомі.

— Насправді ж, Кефале, — відповів я, — маю приємність від бесіди з людьми похилого віку. Вони вже випередили нас на тому шляху, котрий, можливо, доведеться пройти й нам, отже, я вважаю, нам слід розпитати їх про цей шлях — чи тернистий він і важкий, чи зручний і легкий^[5]. Особливо від тебе, бо ти вже в таких літах, коли стоїш, як кажуть поети, на порозі старості^[6], я б хотів дізнатися, чи важким тобі видається життя чи ти скажеш інакше?

— Тобі, Сократе, — відповів Кефал, — я, присягаюся Зевсом, скажу так, як мені видається. Часто зустрічаємося ми разом, люди приблизно тих самих літ, що і я, виправдовуючи старовинну приказку^[7]. І ось, коли ми зберемося, більшість із нас тужливо згадує жадані насолоди юності — втіхи кохання, пиятики, бенкети тощо — і бурчать, наче тепер це для нас велика втрата: ось тоді було життя, а це хіба життя! А деякі старші чоловіки скаржаться на родичів, що нехтують ними, й тягнуть все ту саму пісню, що старість завдає їм багато клопоту. Як на мене, Сократе, вони даремно скаржаться на неї: якби вона була причиною, то й я відчував би те саме, оскільки я постарів, та й усі інші мої ровесники. Поміж тим я неодноразово зустрічав старих, у котрих все це не так; наприклад, поетові Софоклу при мені поставили таке запитання:

«Як ти, Софокле, ставишся до втіх кохання? Чи можеш ти ще мати справу з жінкою?». — «Ти б помовчав, — відповів той, — я з величезною радістю

позбувся того, як позбуваються лютого й нестерпного повелителя».

Відповідь Софокла мені й тоді видалася вдалою, та й зараз подобається мені так само. Адже в старості з'являється цілковитий спокій і звільнення від усіх цих речей: затихає й припиняється напруженість бажань, цілковито виникає таке відчуття, як у Софокла^[8]. Проте поет відзначав, що «старості немає в мудрих — тих, хто має розум, викоханий божественним днем»^[9], тобто відчуття свободи від багатьох шалених пристрастей. А вони й домашні клопоти мають одну причину — не старість, Сократе, а саму природу людини. Хто мав впорядковане життя й був людиною добропорядною, для того й старість лише трохи важка. А хто не такий, тому, Сократе, й старість, і молодість бувають заважкими.

У захваті від цих його слів і маючи бажання викликати його на подальшу розмову, я сказав:

— Мені здається, Кефале, що люди, яким ти це скажеш, не погодяться з тобою, — вони подумують, що ти безтурботно несеш свою старість не тому, що така твоя природа, а через те, що ти власник великих статків. Вони вважають, що багатії мають чим розрадити свою старість.

— Ти маєш рацію, — сказав Кефал, — вони не погодяться й спробують заперечувати, проте, що б вони собі не думали, є гарна відповідь Фемістокла одному серіфійцеві, який ганив його й стверджував, що своєю славою Фемістокл^[10] завдячує не самому собі, а своєму містові:

«Справді, я б не став знаменитим, якби був серіфійцем, зате ти не прославишся, навіть якщо будеш афінянином». Точнісінько так можна відповісти й тим небагатим людям, для яких старість є обтяжливою: так, і людині сумирній не надто легко зносити старість в

бідності, але людині з поганим норовом, якою б багатою вона не була, завжди буде в старості якось незатишно.

— А те, чим ти володієш, Кефале, — запитав я, — ти переважно отримав у спадок чи придбав самотійно?

— Де вже мені придбати, Сократе! Як ділова людина я посідаю проміжне місце між моїм дідом і моїм батьком. Мій дід — його звали так само, як і мене, — отримав у спадщину приблизно стільки, скільки я маю зараз, але значно примножив свої статки, а мій батько Лісаній довів їх до меншого розміру, ніж тепер у мене. Я буду задоволений, якщо залишу ось їм у спадок не менше, а трішечки більше того, що перепало мені.

— Я запитав через те, — сказав я, — що не помічаю в тобі особливої прихильності до грошей: це зазвичай буває у тих, хто здобув статки не самотійно. А хто здобув сам, той цінує їх надміру. Як поети люблять свої творіння, а батьки — своїх дітей, так і розбагатілі люди трепетно ставляться до грошей — не лише через потребу, як інші люди, а так, немов це їхній витвір. Спілкуватися з такими людьми складно: нічого не викликає їхнього схвалення, окрім багатства.

— Ти маєш рацію.

— Звісно, але скажи мені таке: маючи значні статки що б ти вважав найбільшим і досяжним для тебе благом?

[Постановка питання про справедливість]

— Швидше за все, — мовив Кефал, — більшість не повірить у мої слова. Знаєш, Сократе, коли для когось є близькою думка про смерть, людину опановує страх і її охоплюють роздуми про те, що раніше навіть не спадало на думку. Перекази, що ходять про Аїда, — а саме, що там доведеться зазнати покарання, якщо хтось тут вчинив несправедливо, — він до певного часу висміював, а тут вони перевертають його душу: а що як

це правда? Та й він сам — чи то від старечої немічі чи від того, що вже ближче стоїть до того світу, — якось більше бачить.

І от він сповнюється страху й тривоги, зважує й згадує, чи не образив він когось чимось. Хто знаходить у своєму житті багато несправедливих вчинків, той немов дитина, яку раптово збудили від сну, лякається й у подальшому очікує лише поганого. А хто не знає за собою жодних несправедливих вчинків, того завжди супроводжує втішна надія, добра годувальниця старості, про що йдеться й у Піндара^[11]. Надзвичайно він це сказав, Сократе, що той, хто проживає своє життя благочестиво, тому

Солодка, що пестить серце, супутня надія,
Годувальниця старості;
Мінливими помислами смертних
Вона більше всього править.

Добре він це каже, на дивовижу сильно. Я додам до цього, що володіння статками дуже цінне, але, звичайно, не для кожного, а лише для порядної людини. Відійти звідси у той світ і не хвилюватись, що ти, нехай мимоволі, обманув когось, збрехав комусь або ж, що ти у боргу перед богом через якісь жертвоприношення або перед людиною через гроші, — у всьому цьому велике значення має володіння статками. Є багато й інших потреб, але, порівнюючи одне з другим, я б особисто вважав, Сократе, що у всьому цьому для людини з розумом багатство не остання справа і дуже стане їй у нагоді.

— Чудово сказано, Кефале, але ось це саме — справедливість: чи вважати нам її просто чесністю й поверненням заборгованого, чи один і той самий вчинок буває інколи справедливим, а подеколи й несправедливим? Я наведу такий приклад: якщо хтось отримає від свого товариша зброю, коли той ще був при

здоровому глузді, а потім, коли той збожеволіє й почне вимагати свою зброю назад, поверне її, у цьому випадку будь-хто сказав би, що віддавати не варто й несправедливий той, хто віддав би чи побажав би чесно сказати всю правду людині, яка опинилася такому становищі.

— Це так.

— Отже, не це означає справедливість: казати правду й повертати те, що взяв.

— Ні, саме це, Сократе, — заперечив Полемарх, — якщо хоч трохи вірити Симоніду^[12].

— Однак, — сказав Кефал, — я передоручаю вам бесіду, а мені вже час братися за священнодіяства.

— Отже, — сказав я, — Полемарх буде твоїм наступником^[13]?

— Ну звісно, — відповів Кефал, усміхнувся, й зразу ж пішов щоб виконувати обряди^[14].

[Справедливість як повернення належного кожній людині]

— То скажи ж ти, наступнику Кефала в нашій бесіді, — звернувся я до Полемарха, — які Симонідові слова про справедливість ти вважаєш правильними?

— Саме те, що справедливо віддавати кожному належне. Мені, принаймні, здається, що він це чудово сказав.

— Звичайно, нелегка справа не вірити Симоніду — це така мудра і божественна людина! Сенс його слів тобі, Полемарху, ймовірно, зрозумілий, а от я не можу досягнути його. Зрозуміло, що у Симоніда йдеться не про те, про що ми щойно згадували, а саме, начебто все, що б нам не дали у тимчасове використання, треба повертати на вимогу власника, навіть коли той і не при своєму, хоча, звичайно, саме він і позичив нам те, чим ми користувалися. Чи не так?

— Так.

— Але ж у жодному випадку не треба давати, коли цього вимагає людина не при здоровому глузді?

— Правда.

— Отже, у Симоніда, очевидно, якийсь інший сенс у твердженні, що справедливим є віддавати кожному належне.

— Звичайно інший, присягаюся Зевсом. Він вважає обов'язком друзів чинити щось гарне своїм друзям і не робити їм жодного зла.

— Розумію, — сказав я, — коли хтось поверне довірені йому гроші, він віддає не те, що треба, якщо й повернення й отримання завдають шкоди, а разом з тим це відбувається поміж друзями. Чи не про це, на твою думку, говорить Симонід?

— Звичайно, про це.

— Ну а ворогам, якщо знадобиться, треба віддавати належне?

— Неодмінно, як вони на те заслуговують. Ворог повинен, я вважаю, повернути своєму ворогу як належить, тобто якимсь злом^[15].

— Виходить, що Симонід зробив лише поетичне, невиразне визначення того, що таке справедливість, коли вклав у нього, як видається, той сенс, що справедливим було б відплатити кожному по заслугах, — а це він назвав належним.

— А ти як вважаєш?

— Присягаюся Зевсом, якби хтось запитав його: «Симоніде, що і чому треба вміти призначати — звичайно, потрібне і належне, — щоб було виправданим мистецтво лікування?» Як ти гадаєш, що б він відповів?

— Зрозуміло, що тілові — ліки, їжу, пиття.

— А що й до чого треба додати — потрібне й належне, — щоб виявити кухарське мистецтво?

— Смак — приправам.

— Чудово. А що й кому треба віддати, щоб таке мистецтво заслужило назву справедливості?

— Якщо зважати на те, Сократе, що було сказано дотепер, то це буде мистецтво приносити друзям користь, а ворогам завдавати шкоди.

— Отже, творити добро друзям і зло ворогам — це Симонід вважає справедливістю?

— На мою думку, так.

— А що стосується хвороб і здорового стану. Хто більш за все здатен творити добро своїм друзям, якщо вони захворіють, і зло — своїм ворогам?

— Лікар.

— А мореплавцям серед небезпек мореплавання?

— Керманич.

— То як тоді щодо того, хто справедливий? Якими вчинками і в якій сфері він більше здатний принести користь друзям і нашкодити ворогам?

— На війні, коли допомагає битися, я думаю.

— Дуже добре. Але, мій любий Полемарху, тим, хто не хворий, лікар не потрібен.

— Правда.

— А хто не в морі, тому не потрібен керманич.

— Так.

— Отже, хто не воює, тим не потрібна і справедлива людина?

— Це, я думаю, сумнівно.

— То чи справедливість потрібна в мирний час?

— Потрібна.

— А землеробство теж? Чи ні?

— Так, теж.

— Щоб був урожай?

— Так.

— І, звісно ж, потрібне також чоботарство?

— Так.

— Щоб забезпечувати нас взуттям, скажеш ти, як я думаю.

- Звичайно.
- То що ж? Для якої потреби і для придбання чого, на твою думку, потрібна в мирний час справедливість?
- Вона потрібна у справах, Сократе.
- Справами ти називаєш спільну участь у чомусь, хіба ні?
- Саме спільну участь.
- Чи буде гарним і корисним учасником у грі в шашки той, хто справедливий, або той, хто вміє грати?
- Той, хто вміє грати.
- А для викладання цегли або каменю справедлива людина як учасник корисніша й краща, ніж будівничий?
- У жодному випадку.
- Наприклад, для гри на кіфарі музикант має перевагу перед справедливою людиною. А коли ж участь справедливої людини потрібніша від участі музиканта?
- У справах з грошима, як мені здається.
- За винятком, може, витрати грошей, Полемарху. Адже коли знадобиться разом купити чи продати коня, тоді, думається мені, кориснішим буде вершник.
- Очевидно.
- А для купівлі судна — суднобудівник або керманич.
- Звичайно.
- Коли треба разом розпорядитися сріблом чи золотом, чи трапляються випадки, щоб справедлива людина була корисніша за інших?
- Трапляються, Сократе. Це коли треба їх захвати або віддати на зберігання.
- Тобто, за твоїми словами, коли вони лежать без ужитку?
- Звичайно.
- Отже, коли гроші не дають користі, тоді справедливість є корисною?
- Схоже, що це так.

— І щоб зберігати садовий ніж, корисна справедливість у суспільному й у приватному побуті, а для користування ним потрібне вміння виноградаря?

— Очевидно, що так.

— Мабуть, ти скажеш, що коли треба зберігати щит і ліру й у той же час ними не користуватися, справедливість корисна, а коли треба користуватися, тоді потрібне вміння важко озброєного піхотинця й музиканта.

— Неодмінно скажу.

— Й у всьому іншому так: справедливість при використанні чогось не має користі, а при невикористанні корисна?

— Очевидно, так.

— Отже, друже мій, справедливість — це не надто важлива справа, оскільки вона буває корисною лише для чогось марного. Давай розглянемо ось що: хто майстер завдавати ударів у бою навулачки чи в якомусь іншому, той уміє й вберегтися від них, чи не так?

— Звичайно.

— А хто здатен вберегтися й сховатися від хвороби, той ще більше здатен довести до хворобливого стану іншого?

— Мені здається, що так.

— І військовий табір оберігає краще той, хто здатен також потай пробратися в задуми суперника й передбачити його дії?

— Звичайно.

— Отже, той майстер берегти, хто здатен і обманути.

— Очевидно.

— Отже, якщо справедлива людина здатна зберігати гроші, то вона здатна й вкрати їх.

— Принаймні до цього приводять наші роздуми.

— Отже, справедлива людина виявляється якимсь злодієм. Це ти, мабуть, засвоїв з Гомера: він високо

цінує Автоліка, Одиссеєвого діда за матір'ю, й каже, що Автолік переважав усіх людей злодійкуватістю й заклинаннями^[16]. Тож і по-твоєму і за Гомером, і за Симонідом справедливість — це щось злодійське, однак спрямоване на користь друзям і на шкоду ворогам. Хіба ти так не казав?

— Ні, присягаюся Зевсом. Втім, я вже й не знаю, що казав. Однак ось на чому я все ще наполягаю: приносити користь друзям і шкодити ворогам — це й буде справедливість.

— А хто, на твою думку, друзі: чи ті, що видаються гарними людьми, чи лише ті, хто насправді такий, хоча б таким і не здавався? Те саме стосовно ворогів.

— Природньо бути другом тому, кого вважаєш хорошим, і відвертатися від поганих людей.

— Хіба люди не роблять помилок у цьому? Багато хто видається мені хорошим, хоча насправді не такі, і навпаки.

— Так, вони помиляються.

— Отже, гарні люди їм вороги, а негарні — друзі?

— Так трапляється.

— Але тоді буде справедливим приносити користь поганим людям, а гарним — шкодити?

— Виявляється, що так.

— А поміж тим гарні люди справедливі, вони не здатні на несправедливі вчинки.

— Це правда.

— За твоїми ж словами, було б справедливим вчиняти зло тим, хто не чинить несправедливості.

— Аж ніяк, Сократе! Такий висновок, звичайно, нікуди не годиться.

— Отже, справедливим було б шкодити несправедливим і приносити користь справедливим людям.

— Цей висновок значно кращий.

— Отже, Полемарху, з тими з людей, хто помиляється, часто буває, що вони вважають справедливим шкодити своїм друзям — вони приймають їх за поганих людей — і приносити користь своїм ворогам як гарним людям. Таким чином, ми висловимо дещо прямо протилежне тому, що ми запозичили у Симоніда.

— Так, це часто трапляється. Але давай зробимо поправку: адже ми, мабуть, неправильно визначили, хто нам друг, а хто ворог.

— А як саме ми визначили, Полемарху?

— Нібито той, хто видається гарним, нам і друг.

— А тепер яку ж ми зробимо поправку?

— Той нам друг, хто і видається гарним, і насправді гарна людина. А хто лише видається, а насправді не такий, це уявний, але не справжній друг. Те ж саме треба встановити й стосовно наших ворогів.

— Згідно з цим міркуванням, гарна людина буде нам другом, а погана — ворогом.

— Так.

— А як ти вважаєш, чи початкове визначення справедливого, котре говорить, що справедливо чинити добро для друга і зло для ворога, варто зараз доповнити тим, що справедливо чинити добро другові, якщо він гарна людина, і зло — ворогові, якщо він людина негідна?

— Звичайно. Я вважаю, що це чудове визначення.

— Отже, для справедливої людини є властивим завдавати шкоди певним людям?

— Так, звісно, треба шкодити поганим людям і нашим ворогам.

— А коні, якщо їм нашкодити, стають кращими чи гіршими?

— Гіршими.

— В розумінні якостей собак чи коней?

— Коней.

— І собаки, якщо їм нашкодити, втрачають якості собак, але не коней?

— Саме так.

— А про людей, друже мій, чи не скажемо ми, що й вони, якщо їм нашкодити, втрачають свої людські якості?

— Звісно.

— Але хіба справедливість не є людською чеснотою?

— Це вже неодмінно.

— І що ті з людей, друже мій, кому завдана шкода, обов'язково стають несправедливими?

— Очевидно.

— А хіба можуть музиканти за допомогою музики зробити когось немuzикальним?

— Це неможливо.

— А вершники через їзду верхи відучити їздити?

— Так не буває.

— А справедливі люди через справедливість зробити когось несправедливим? Або взагалі: чи можуть гарні люди за допомогою своїх чеснот зробити інших негідними?

— Але це неможливо!

— Адже охолоджувати, я гадаю, є властивістю не тепла, а того, що йому протилежне.

— Так.

— І зволожувати — властивість не сухості, а протилежного.

— Звичайно.

— І шкодити — властивість не гарної людини, а навпаки.

— Очевидно.

— Між тим справедлива — це гарна людина.

— Звичайно.

— Отже, Полемарху, не справа справедливої людини шкодити — ні Другові, ні комусь іншому; це справа того, хто протилежний йому, тобто людини несправедливої.

— Гадаю, Сократе, ти цілковито маєш рацію.

— Отже, якщо хтось стверджуватиме, що віддавати кожному належне — справедливо, й розумітиме це так, нібито справедлива людина мусить завдавати шкоди ворогам, а друзям чинити користь, то він зовсім не мудрець, бо він сказав неправду, — адже ми з'ясували, що справедливим є нікому ні в чому не шкодити.

— Я згоден з цим, — відповів Полемарх.

— Таким чином, — сказав я, — ми у спілці з тобою рушимо війною на тих, хто стверджуватиме, що це було сказано Симонідом, чи Біантом, чи Піттаком, чи кимось іншим з мудрих^[17] і славних людей.

— Я готовий, — сказав Полемарх, — взяти участь у такій битві.

— А знаєш, — сказав я, — чий це, на мою думку, вислів, який стверджує, що справедливість полягає у тому, щоб чинити користь друзям і завдавати шкоди ворогам?

— Чий? — запитав Полемарх.

— Я гадаю, він належить Періандрові чи Пердіцці, а ймовірно, Ксерксові, чи фіванцю Ісменію^[18] чи комусь іншому з багатіїв, що вважають себе всемогутніми людьми.

— Ти маєш рацію.

— Чудово. Але оскільки ми з'ясували, що справедливість, тобто^[19] справедливого, полягає не в цьому, то яке ж інше визначення можна було б запропонувати?

Фрасімах під час нашої бесіди неодноразово намагався втрутитися в розмову, але його стримували ті, хто сидів поруч із ним — так вони хотіли дослухати нас до кінця. Однак ледве ми призупинилися, коли я поставив своє запитання, Фрасімах вже не міг більше витерпіти: весь напружившись, мов звір, він кинувся на нас, ніби готовий був нас роздерти.

Ми з Полемархом перелякано відсахнулися, а він загукав до нас:

— Що за нісенітниці ви верзете, Сократе, вже відколи! Чого ви прикидаєтеся простаками й бавитеся один з одним у піддавки? Якщо ти насправді хочеш дізнатися, що таке справедливість, то не запитуй і не пишайся спростуваннями — тобі відомо, що запитувати легше, ніж відповідати, — ні, ти сам відповідай і скажи, що ти вважаєш справедливим. І не намагайся мені казати, що це — належне, чи що це — корисне, чи доцільне, чи прибуткове або придатне, — щоб ти не сказав, ти кажи мені ясно й точно, тому що я не слухатиму, якщо ти верзтимеш такі нісенітниці.

Ошелешений Фрасімаховими словами, я перелякано зиркнув на нього і мені здалося, що, не глянувши на нього перш, ніж він на мене, мені б заціпило; але тепер, коли наша бесіда так розлютила його, я поглянув першим і виявився спроможним відповісти йому, і з трепетом промовив:

— Фрасімаху, не гнівайся на нас. Якщо ми — я і ось вони — й згрішили розглядаючи ці докази, то, смію тобі сказати, згрішили мимоволі. Невже ти вважаєш, що якби ми шукали золото, то стали б один одному піддаватися, так, що це б завадило нам його знайти? Поміж тим, ми шукаємо справедливість, предмет цінніший від усякого золота — невже ж ми так безглуздо поступаємося один перед одним і не докладаємо жодних зусиль, щоб його відшукати? Мій друже, ти лише подумай! Ні, це, на мою думку, просто виявилось сильнішим од нас, тож вам, кому це до снаги, набагато краще пошкодувати нас, ніж сердитися. Фрасімах, почувши це, посміхнувся вельми сардонічно^[20] й промовив:

— О Геракле! Ось вона — звичайна Сократова іронія^[21]! Я вже й тут усім заздальгідь казав, що ти не забажаєш відповідати, прикинешся дурником й

чинитимеш все, що завгодно, аби не давати відповіді, коли тебе хтось запитає.

— Ти мудрий, Фрасімаху, — сказав я, — і тобі відомо, що якщо ти запитаєш, з яких чисел складається дванадцять, то, запитуючи, попередиш заздалегідь: «Тільки ти не намагайся мені казати, друже, що дванадцять — це двічі по шість, чи тричі по чотири, чи шість раз по двічі, чи чотири рази по три, інакше я й слухати не буду, якщо ти городитимеш такі нісенітниці», то тобі буде зрозуміло заздалегідь, я гадаю, що ніхто не дасть відповіді на таке твоє запитання. Але якщо тобі скажуть: «Як же це, Фрасімаху? В моїх відповідях не повинно бути нічого з того, про що ти попередив? А якщо виходить саме так, дивак ти, я все ж таки мушу говорити всупереч істині? Або як ти вважаєш?» Що ти мені на це відповіш?

— Досить, — сказав Фрасімах, — ти знову за старе.

— А чом би й ні? — сказав я. — Старе чи не старе, але так може подумати той, кому ти поставив своє запитання. А чи вважаєш ти, що людина відповідатиме всупереч своїм переконанням, байдуже, чи є заборона чи її нема?

— Отже й ти вчиниш так само: у твоїй відповіді буде якраз щось із того, що я заборонив?

— Я не здивуюся, якщо в мене під час розгляду так і вийде.

— А що, як я вкажу тобі на іншу відповідь стосовно справедливості, зовсім не таку, як всі ці відповіді, а набагато кращу? Яке ти мені тоді виггадаєш покарання?

— Яке ж інакше, а саме те, котрого заслуговує невіглас! А муситиме він буде повчитися в людини обізнаної. Ось на таке покарання я заслуговую.

— Ти солодко співаєш! Ні, ти давай-но грошенята за навчання^[22].

— Звісно, коли вони у мене з'являться.

— Але вони вже є, — вигукнув Главкон, — гроші це не проблема, Фрасімаху, ти лише кажи далі — всі ми дамо за Сократа.

— Щоб, як я розумію, Сократ міг цілковито покластися на свою звичку: не відповідати самому, а чіплятися до чужих доказів і їх заперечувати?

— Але як же мені відповідати, вельмишановний Фрасімаху, — сказав я, — якщо, по-перше, і нічого не знаєш і не претендуєш на знання, і далі, якщо й маєш якісь уявлення з цього приводу, то на них лежить заборона, та ще й від людини непересічної, так, що взагалі не можна сказати нічого з того, що маєш на думці? Скорше тобі слід говорити, адже ти стверджуєш, що володієш знаннями і ти маєш що сказати. Тож не зволікай, будь-ласка, відповідай мені й не відмовляйся додати розуму Главконові й усім іншим.

Услід за мною й Главкон і всі інші почали просити його не зволікати. Фрасімах певно мав велике бажання говорити, щоб проявити себе: він вважав, що має наготові чудову відповідь, та все ж робив вигляд, ніби наполягає на тому, щоб відповідав я. Нарешті він поступився й тоді додав:

— Ось вона, Сократова мудрість: він сам не бажає нікого навчати, а ходить скрізь, усьому навчається в інших і навіть не платить їм за це вдячністю.

— Те, що я навчаюся в інших, це ти правду мовив, Фрасімаху, але що я, на твою думку, не відплачую вдячністю, це — брехня. Я ж віддячую як можу. А можу я платити лише похвалою — грошей у мене нема. З якою охотою я це роблю, коли хтось, на мою думку, добре говорить, ти зразу переконаєшся, як тільки почнеш відповідати мені: я впевнений, що ти говоритимеш добре.

[Про справедливість як вигоду сильнішого]

— Тож слухай. Справедливість, як я стверджую, це те, що годиться й для сильнішого^[23]. Ну, чого ж ти не похвалиш? Чи не маєш такого бажання?

— Спершу я повинен зрозуміти, що ти кажеш. Поки ще я не знаю. Ти стверджуєш, що годиться сильнішому — це і є справедливе. Якщо Полідамант^[24] з-поміж нас усіх найсильніший в боротьбі навкулачки і для здоров'я його тіла важлива телятина, то буде корисним і разом з тим справедливим призначити таке ж харчування й нам, хоча ми й слабші за нього?

— Це прикро з твого боку, Сократе, — надавати моїй промові такого гидкого сенсу.

— Анітрохи, благородний Фрасімаху, але поясни свої слова.

— Хіба тобі невідомо, що в одних державах устрій тиранічний, в інших — демократичний, у третіх — аристократичний?

— Чому ж не знаю?

— І що в кожній державі силу має той, хто біля влади?

— Звісно.

— Закони встановлює всіляка влада на свою користь: демократія — демократичні закони, тиранія — тиранічні, так само й у інших випадках. Встановивши закони, оголошують їх справедливими для підвладних — це і є якраз те, що корисно для влади, а того, хто їх порушить, карають як порушника законів і справедливості. Так от я й кажу, поважний Сократе: у всіх державах справедливістю вважають одне й те ж, а саме те, що придатне для існуючої влади. А вона — сила, от і виходить, якщо хтось правильно міркує, що справедливість — скрізь одне й те саме: те, що годиться сильнішому.

— Тепер я зрозумів, що ти кажеш. Спробую також збагнути, чи правильно це чи ні. У своїй відповіді ти

назвав придатне справедливим, хоча мені ти заборонив так відповідати. Від себе додаю лише: «для сильнішого».

— Нікчемний, одначе, додаток!

— Ще не зрозуміло, може він і важливий. Але зрозуміло, що слід розглянути, чи маєш ти рацію. Я теж згоден, що справедливість є дещо придатне. Але ти додаєш «для сильнішого», а я цього не знаю, тож це треба ще раз розглянути як слід.

— Розглядай.

— Я так і зроблю. Скажи мені, чи вважаєш ти справедливим, що владу потрібно слухатися?

— Вважаю.

— А влада у тій чи іншій державі безгрішна чи може й помилятися?

— Ну звісно, що може помилятися.

— Отже, беручись до встановлення законів, вона одні закони встановить правильно, а інші неправильно? Так я, принаймні, собі думаю. Правильні настанови владі на користь, а неправильні — на шкоду. Чи як ти вважаєш?

— Так, звісно.

— Що б вони не настановили, підвладні мусять це виконувати, і це й буде справедливим?

— А як інакше?

— Отже, справедливим буде, згідно з твоїм твердженням, виконувати не лише корисне для сильнішого, але й протилежне, тобто, шкідливе.

— Та що ти таке кажеш?

— Те саме, що й ти, як мені здається. Давай, поміркуємо краще: хіба ми не визнали, що влада, зобов'язуючи підданих виконувати свої приписи, іноді помиляється у виборі найкращого для самої ж влади, а поміж тим з боку підданців буде справедливим виконувати будь-які владні приписи? Хіба ми цього не визнали?

— Так, я гадаю, що визнали.

— То поміркуй і про те, що ти визнав справедливим виконувати також і те, що шкодить владі і взагалі тому, хто дужчий: коли влада ненавмисне приписує щось самій собі на шкоду, ти все ж таки стверджуєш, що справедливим буде виконувати її приписи. У цьому випадку, премудрий Фрасімаху, хіба справа не обернеться неодмінно таким чином, що справедливим буде виконувати якраз протилежне до того, що ти кажеш? Адже тут підлеглим приписується виконувати те, що шкодить сильнішому.

— Так, присягаюся Зевсом, Сократе, — вигукнув Полемарх, — це цілком зрозуміло.

— Особливо, якщо ти засвідчиш це Сократу, — зауважив йому Клітофонт^[25].

— До чого тут свідки? Сам Фрасімах визнав, що влада інколи робить приписи на шкоду самій собі, а поміж тим для підданців вважається справедливим ці приписи виконувати.

— Виконувати розпорядження влади, Полімарху, — ось що вважав Фрасімах справедливим.

— Так він вважав, Клітофонте, справедливим те, що є корисним для сильнішого. Коли він окреслив ці два положення, то також погодився, що можновладці інколи наказують те, що шкодить їм самим, однак слабші й підвладні все ж таки повинні це виконувати. З цього припущення випливає, що корисне для сильнішого аніскільки не справедливіше, ніж шкідливе.

— Але під корисним для сильнішого Фрасімах розумів те, що сам сильніший вважає корисним для себе, — заперечив Клітофонт. — Саме це й повинен виконувати найслабший — ось що він визнав справедливим.

— Ні, Фрасімах такого не казав, — промовив Полемарх.

— Чи не все одно, Полемарху — мовив я, — якщо тепер Фрасімах каже так, то ми так і будемо його

розуміти.

— Скажи но мені, Фрасімаху, чи хотів ти сказати, що справедливим є все, що видається сильнішому корисним для нього, незалежно від того, чи корисне воно насправді чи ні? Нам слід так розуміти те, що ти кажеш?

— Зовсім не так. Невже ти гадаєш, що я вважаю дужчим того, хто помиляється і якраз тоді, коли він помиляється?

— Я принаймні думав, що такий сенс твоїх слів, оскільки ти погодився, що влада небезгрішна, але, навпаки, де в чому й помиляються.

— Ох і хитрун ти, Сократе, у своїх міркуваннях! Того, наприклад, хто помиляється у лікуванні хворих, чи назвеш ти лікарем за ці його помилки? Чи майстром підрахунку того, хто припускається помилок саме у той час, коли він помиляється, і саме за цю його помилку? Гадаю, ми лише поміж себе так висловлюємося: «помилився лікар», «помилився майстер рахування» або «вчитель граматики»; якщо ж він справді той, ким ми його називаємо, він, гадаю, ніколи не припуститься помилок. За точним розумінням слова, оскільки ти полюбляєш точність, ніхто з майстрів своєї справи у цій справі не помиляється. Адже помиляються від браку знань, тобто від браку досвіду. Таким чином, чи він митець, чи мудрець, чи правитель, ніхто не помиляється, коли володіє своїм мистецтвом, хоча часто й кажуть: «лікар помилився», «правитель помилився». У такому сенсі розумій мою відповідь. Ось вона, цілковито точна: правитель, оскільки він дійсно справжній правитель, не припускається помилок, він безпомилково визначає те, що для нього завжди є кращим, і це мусять виконувати ті, хто йому підвладний. Отже, як я й казав від самого початку, я називаю справедливістю виконання того, що є корисним для сильнішого.

— Он як, Фрасімаху, ти гадаєш, що я хитрун?

— Ще й який.

— Ти вважаєш, що у моїх міркуваннях я ставив свої питання з недобрими намірами?

— Я впевнений у цьому. Але в тебе нічого не вийде: від мене тобі не приховати своїх недобрих намірів, а оскільки тобі їх не приховати, то й не вийде в тебе пересилити мене у нашій бесіді.

— Та я й не став би намагатися, любий мій. Але щоб у нас не вийшло чогось подібного знову, визнач, чи в звичайному розумінні чи у точному сенсі використовуєш ти слова «правитель» і «найдужчий», коли кажеш, що буде справедливим, щоб слабший творив корисне сильнішому.

— Я маю на увазі правителя у найточнішому розумінні цього слова. Спотворюй тепер і обговорюй, скільки можеш, — я перед тобою не поступлюся. Втім, тобі з цим не впоратися.

— На твою думку, я настільки божевільний, що наважуся стригти лева^[26] й наговорювати на Фрасімаха?

— Однак, ти щойно намагався, хоча тобі це й понад силу.

— Досить про це. Скажи но мені краще: он той, про кого ти недавно розповідав, що він у справжньому сенсі лікар, — чи думає він лише про гроші, чи він турбується про хворих?

— Турбується про хворих.

— А керманич? Справжній керманич — це керівник над веслувальниками чи він і сам веслувальник?

— Керівник веслувальників.

— Адже не можна, я гадаю, брати до уваги лише те, що він теж пливе на човні — веслувальником його не назвеш. Його називають керманичем не через те, що він на човні, а через його вміння й через те, що він керує веслувальниками.

— Це так.

— Отже, кожен з них, тобто і лікар і керманич, мають якісь корисні відомості?

— Звичайно.

— Чи не для того взагалі існує мистецтво, щоб відшукувати й винаходити, що кому корисно?

— Так, для цього.

— А чи для будь-якого мистецтва корисне щось інакше, крім своєї власної найвищої досконалості?

— Що ти маєш на увазі?

— Ось що: якби мене запитали, чи наше тіло не залежить ні від чого, чи воно потребує ще чогось, я б відповів: «Неодмінно потребує». Саме тому й винайдені зараз способи лікування, бо тіло в нас недосконале, а оскільки воно таке, воно саме від себе не залежить. Щоб додати тілу того, що йому корисне, знадобилося мистецтво. Як ти вважаєш, я кажу правильно чи ні?

— Правильно.

— То що? Хіба недосконалим є саме мистецтво зцілення? Чи буває взагалі потрібним доповнювати будь-яке мистецтво ще якоюсь корисною рисою, як очі — зором, а вуха — слухом? Чи потрібно для цього до будь-якого мистецтва додавати ще якийсь інше мистецтво, котре б вирішувало, що є корисним для того, попереднього? А для того мистецтва, яке ми обговорюємо, необхідно своєю чергою ще інше такого ж роду мистецтво і так без кінця? Чи ж усіляке мистецтво саме по собі вирішує, що для нього є корисним? Або ж для обговорення того, що виправить його недоліки, воно не потребує ні самого себе, ні іншого мистецтва? Адже у мистецтва не буває жодної недосконалості чи погрішності і йому не годиться вишукувати корисне за межами самого себе. Оскільки воно правильне, у ньому немає ґанджів і спотворень, поки воно зберігає свою бездоганність і цілісність. Обміркуй це з огляду на визначене тобою значення слова — чи це буде так, чи по-іншому?

— Очевидно, так.

— Отже, під лікуванням ми розуміємо не те, що корисне для лікаря, а те, що корисне для тіла.

— Так.

— І їзда верхи — те, що корисне не для їзди, а для коней. І будь-яке інше мистецтво — не те, що йому самому корисно (адже в цьому воно не має потреби), а те, що корисне для його предмета.

— Мабуть, так.

— Але ж усіляке мистецтво, Фрасімаху, це влада й сила у тій сфері, де воно застосовується.

Фрасімах погодився з цим, хоча й дуже неохоче.

— У підсумку, у будь-якому мистецтві йдеться про корисне не для сильнішого, а для слабшого, котрим воно й керує.

Врешті-решт Фрасімах погодився із цим, хоча й намагався заперечувати, і, коли він погодився, я сказав:

— Отже, лікар — бо він лікар — зовсім не має на увазі й не приписує того, що корисне для лікаря, а лише те, що корисне для хворого. Адже ми погодилися, що і в точному розумінні цього слова лікар не є користолюбцем, а лише управителем тілами. Чи ми погодилися з цим?

Фрасімах відповів ствердно.

— Відповідно, і керманич у справжньому розумінні слова — це управитель веслярів, але не весляр?

— Так, це було визнано.

— Отже, такий керманич, він же й управитель, матиме на увазі й приписуватиме не те, що корисне керманичеві, а те, що корисно весляреві, тобто тому, хто його слухається.

Фрасімах насилу це підтвердив.

— Отже, Фрасімаху, і будь-хто, хто чимось керує, ніколи, оскільки він є управителем, не має на увазі й не приписує того, що корисне йому самому, а тільки те, що корисне для його підлеглого, для котрого він і творить.

Що б він не казав і що б не робив, завжди він дивиться, що корисне для підлеглого і що тому годиться.

Коли ми дійшли до цього в нашій суперечці й усі присутні зрозуміли, що попереднє тлумачення справедливості перетворилося на свою протилежність, Фрасімах замість того, щоб відповідати, раптом запитав:

— Скажи-но мені, Сократе, чи маєш ти годувальницю?

— Що це з тобою? — сказав я. — Краще б тобі відповісти, ніж ставити такі запитання.

— Та ж твоя годувальниця забуває навіть витирати тобі носа — ти не відрізняєш у неї овець від вівчаря.

— Чому ти так вирішив? — сказав я.

— Через те, що ти думаєш, нібито вівчарі або волопаси дбають про благо для овець чи волів, коли їх відгодовують і плекають, і що чинять вони це з якоюсь іншою метою, а не заради блага власників і свого особистого. Ти гадаєш, нібито й у державах правителі — ті, що правлять по-справжньому, — ставляться до своїх підданців якимось по-іншому, ніж пастухи до овець, і нібито вони вдень і вночі лише й думають про щось інше, а не про те, звідки б отримати користь для себе. «Справедливе», «справедливість» — ти такий далекий від цього всього, що навіть не знаєш: справедливість і справедливе — по суті це чуже благо, це щось, що влаштовує сильнішого, правителя, а для невірного виконавця це справжня шкода, у той час як несправедливість — навпаки: вона править, відверто кажучи, безхитрісними, а через це й справедливими людьми. Підданці чинять те, що корисне для правителя, бо в його руках сила. Внаслідок їхньої запопадливості він процвітає, а вони самі — анітрохи.

Треба звернути увагу, Сократе, найнаївніший з людей, на те, що справедлива людина скрізь програє порівняно з несправедливою. Перш за все у взаємних зобов'язаннях між людьми; коли той і той роблять якусь